

Fenomen privatnog podučavanja u BiH

februar/veljača 2011

Centar za obrazovne politike

Fenomen privatnog podučavanja – moguća rješenja

Slučaj Bosne i Hercegovine

Kratak izvještaj o istraživanju

Andrea Soldo, Steve Powell

proMENTE socijalna istraživanja

Privatno podučavanje u BiH kao paralelan sistem obrazovanja?

U Bosni i Hercegovini postoji razvijeno tržište privatnog podučavanja koje ni na koji način nije regulisano.

Privatno podučavanje je razumljiva tržišno-orijentisana reakcija na težak položaj u kojem se sistem obrazovanja trenutno nalazi. Pored pozitivnih efekata privatnog podučavanja koji se ogledaju u mogućnostima stjecanja dodatnog obrazovanja, privatno podučavanje u BiH prati i niz ozbiljnih, neželjenih posljedica kao što je poticanje korupcije, jačanje sive ekonomije te opadanje kvalitete formalnog obrazovanja.

Ovaj izvještaj ukazuje na postojanje i široku rasprostranjenost pojave privatnog podučavanja koja se više ne može ignorisati. Predložene su mogućnosti regulacije koje vidimo kao prvi korak poduzimanja konkretnih aktivnosti po pitanju suzbijanja negativnih posljedica privatnog podučavanja.

Centar za obrazovne politike proMENTE dio je međunarodne Mreže centara za obrazovne politike/Network of Education Policy Centers NEPC koja broji 23 članice u 20 zemalja Evrope i Azije. U sklopu rada Centra nudimo stručan pristup u istraživanjima u oblasti obrazovanja sa ciljem unapređenja obrazovnih politika.

Fenomen privatno podučavanja – moguća rješenja

Kratak izvještaj o istraživanju

Autori istraživanja:

Andrea Soldo, dipl. psih.

andrea@promente.net

Steve Powell, dipl. psih.

steve@promente.net

Uvod

„Fenomen privatnog podučavanja – moguća rješenja“ je istraživanje provedeno 2009/2010 godine čiji rezultati su predstavljeni u ovom izvještaju.

Privatno podučavanje (PP) definiše se kao dodatno podučavanje iz školskih predmeta koje se plaća i koje se događa izvan redovne nastave, a odnosi se na predmete koje učenik uči u školi. Privatno podučavanje se ne odnosi na vannastavne aktivnosti niti na dodatnu besplatnu poduku, bez obzira na to ko je pruža. Pojava privatnog podučavanja se u cjelini percipira kao pozitivna budući da ovakav vid obrazovanja pomaže učenicima da steknu i unaprijede znanje, omogućava jedan drugačiji pristup podučavanju, predstavlja ulaganje u ljudski kapital, ima vrijednu socijalnu funkciju jer omogućava interakciju među vršnjacima te predstavlja dodatnu mogućnost zarade za nastavnike. Sa druge strane također rezultira negativnim posljedicama koje nisu toliko očigledne na prvi pogled. Privatno podučavanje koje je trebalo biti „dodatak rigidnom formalnom sistemu obrazovanja koji sporije prihvata promjene“ (Silova et al., 2006) postaje zabrinjavajuća pojava na koju je potrebno djelovati.

Kako bi to bilo moguće potrebna je uključenost i zajedničko djelovanje svih interesnih strana.

Podaci i preporuke navedene u nastavku mogu poslužiti zakonodavnim tijelima, ministarstvima obrazovanja, školskim upravama i svima onima koji učestvuju u kreiranju obrazovnog sistema pri kreiranju politika u oblasti privatnog podučavanja.

Oni također mogu pomoći u podizanju javne svijesti o fenomenu privatnog podučavanja te mogu poslužiti kao sredstvo zagovaranja u naporima da se obrazovni sistem učini što pravičnijim za sve učenike.

Kako smo počeli?

Kvalitetno javno obrazovanje od suštinske je važnosti za izgradnju otvorenog, demokratskog društva, za održavanje društvene kohezije u svakoj zemlji te unapređenje kvaliteta života njenih građana.

Zemlje koje prolaze kroz transformaciju iz socijalističkog u demokratski, tržišno orijentisan sistem, još od ranih 1990-ih godina radile su na reformi svojih obrazovnih sistema, a cilj ovih reformi bio je da se kreira efikasno, visokokvalitetno obrazovno okruženje za svu djecu.

Transformacija u tržišno orijentisan sistem, međutim, proizvela je i nepredviđene posljedice, a neke od njih mogle bi ugroziti jednak pristup kvalitetnom obrazovanju i potkopati otvoreno društvo, društvenu koheziju i kvalitet života (Budiene, V., 2007).

Za sve veći broj učenika i njihovih roditelja sudjelovanje u procesu podučavanja i učenja u službenom sistemu obrazovanja nije dovoljno za zadovoljenje osobnih želja ili ostvarenje minimalnih zahtjeva koje sistem postavlja pred njih.

Ishod toga je da se značajan broj učenika i njihovih roditelja odlučuje za usluge dodatnog podučavanja izvan službenog sistema. Početkom 21. stoljeća pojava privatnih instrukcija (privatnog podučavanja) proglašena je „svjetskim megatrendom“ u obrazovanju (Baker i LeTendre, 2005.).

Empirijska istraživanja na globalnoj razini ukazuju da ne postoji obrazovni sistem u kojem nema pojave privatnih instrukcija, često metaforički zvane „obrazovanjem u sjeni“ (Bray, 1999.). Metafora privatnih instrukcija kao sjene obrazovnog sistema je posebno primjerena budući da:

- kao što sjene nema bez objekta, tako ni privatnih instrukcija nema bez službenog obrazovnog sistema
- kako se mijenjaju oblik i obilježja obrazovnog sistema, tako se mijenjaju oblici i obilježja privatnih instrukcija

- najveći dio pažnje obrazovne politike i istraživanja usmjeren je na službeni sistem, a ne na njegovu sjenu
- obrisi i obilježja sjene su manje određeni od onih službenog sistema, pa je sjenu teže istraživati i analizirati
- privatne instrukcije nisu pasivni faktor koji samo reflektira zbivanja u sistemu, već i povratno djeluju na njega, mijenjajući ga, a ponekad i ugrožavajući.

Raširenost pojave na srednjoškolskoj razini u nekim europskim zemljama (Bray, 2011)

- ✓ Finska – manje od 5%
- ✓ Velika Britanija - 10%
- ✓ Njemačka – 15%
- ✓ Austrija – 20%
- ✓ Portugal – 55%
- ✓ Slovačka – 56%
- ✓ Litvanija – 62%
- ✓ Grčka – 80%

Obrazovni sistemi u različitim zemljama se izrazito razlikuju prema učestalosti i obilježjima pojave, a ona izravno ovise o kvaliteti obrazovnog sistema i stepenu uključenosti djece u obrazovanje.

U Europskoj uniji pojava dobiva zamah predstavljajući novi izazov obrazovnim politikama s kojim se tek trebaju suočiti (Bray, 2011.).

Dramatičan porast broja privatnih instrukcija u Bosni i Hercegovini i drugim tranzicijskim zemljama kontroverzna je pojava jer može ukazati na to da javni obrazovni sistemi ne zadovoljavaju potrebe učenika, pa se djeca koja ne mogu priuštiti skupe privatne instrukcije nalaze u nepovoljnom položaju – kako u dobivanju znanja i vještina tako i pri upisu na ograničeni broj visokoškolskih institucija – kao i na to da ovaj proces može dodatno uticati na socijalnu stratifikaciju u tranzicijskim zemljama (Budiene, V., 2007).

Uprkos dugoj historiji privatnog podučavanja u Bosni i Hercegovini (BiH), koja seže do vremena u socijalističkoj Jugoslaviji, postojalo je veoma malo raspoloživih podataka o obimu, formama i funkciji privatnog podučavanja.

Monitoring privatnih instrukcija – rezultati prvog istraživanja

„Prava cijena obrazovanja – Monitoring privatnih instrukcija“ je dio međunarodnog komparativnog istraživanja provedenog 2004/2005 godine koje je imalo za cilj da istraži opšte karakteristike (obim, tipove, intenzitet, školski predmeti, cijena) privatnih instrukcija u srednjoškolskom obrazovanju.

Osim u Bosni i Hercegovini istraživanje je provedeno u još osam zemalja – Azerbejdžan, Gruzija, Hrvatska, Litvanija, Mongolija, Poljska, Slovačka i Ukrajina. Provedeno istraživanje zasnivalo se na kvantitativnim i kvalitativnim podacima, uključujući i istraživanje koje je obuhvatilo 1.700 studenata prve godine Univerziteta u Sarajevu kao i fokus grupno istraživanje i intervjuiranje studenata, nastavnika, tutora i predstavnika obrazovnih institucija.

Rezultati za Bosnu i Hercegovinu su pokazali da 32 % ispitanih koristi usluge privatnog podučavanja u završnom razredu srednje škole, 54% je navelo da u razredu imaju kolege koji koriste usluge privatnog podučavanja. Učenici uglavnom koriste usluge privatnog podučavanja iz jednog školskog predmeta; 66% koristi privatne časove, instrukcije iz matematike, 10% iz stranog jezika i 9% iz fizike. Privatne instrukcije uzimaju se jednom ili dva puta sedmično, najčešće tokom cijele školske godine i povremeno tokom ljetnih praznika. Primarna funkcija privatnih instrukcija je priprema za ispite znanja.

Učenici su u periodu provođenja istraživanja u prosjeku plaćali oko 270 KM godišnje za usluge privatnog podučavanja.

Prema gruboj procjeni, na privatne časove u Federaciji BiH u školskoj 2003/2004 godini potrošeno je oko 2,7 miliona KM. Radi se o najnižoj procjeni, koja uzima u obzir samo učenike završnih razreda srednje škole, a ne uključuje učenike nižih razreda srednje škole, učenike osnovnih škola i studente na fakultetima (Husremović, Dž., Trbić, Dž., 2007).

Prema rezultatima, privatne časove više koriste žene nego muškarci, učenici iz manjih gradova, studenti koji pohađaju visoko atraktivne fakultetske programe (ekonomija, građevina, medicina...) i djeca visoko obrazovanih i zaposlenih majki.

Dokle smo došli?

Zahvaljujući istraživanju „Prava cijena obrazovanja - Monitoring privatnih instrukcija“ stekao se uvid u to na koji način studenti i učenici gledaju na pojavu privatnog podučavanja međutim nisu se ponudile kontekstualizirane informacije o mogućim rješenjima za probleme koje privatno podučavanje uzrokuje i nije se išlo dublje ispod površine kvantitativnih podataka prikupljenih u istraživanju. Iz tog razloga bilo je neophodno da se istraže perspektive svih onih koji su uključeni u kreiranje obrazovnog sistema i da se iznađu moguća rješenja za probleme uzrokovane privatnim podučavanjem imajući u vidu različite obrazovne, ekonomske i kulturalne elemente.

„Fenomen privatnog podučavanja“ je dio međunarodnog komparativnog istraživanja koji se realizirao zajedno sa Mrežom centara za obrazovne politike /Network of Education Policy Centers (NEPC) i koji je podržao Education Support Program Institute.

Privatno podučavanje (PP) definiše se kao dodatno podučavanje iz školskih predmeta koje se plaća i koje se događa izvan redovne nastave, a odnosi se na predmete koje učenik uči u školi.

Rezultati istraživanja iz 2004/05 godine pokazuju da:

- ✓ 32% ispitanih koristi usluge privatnog podučavanja (PP)
- ✓ 54% kaže da imaju kolege koji koriste usluge PP-a

Korisnici:

- ✓ Uglavnom koriste usluge PP-a iz jednog nastavnog predmeta
- ✓ 66% iz matematike
- ✓ 10% iz stranog jezika
- ✓ 9% iz fizike

Istraživanje je provedeno u šest zemalja članica NEPC-a - BiH, Hrvatska, Estonija, Azerbejdžan, Gruzija i Mongolija.

Metodologija

Sa ciljem da se ode dalje od kvantitativnih podataka prikupljenih istraživanjem "Monitoring privatnih instrukcija" iz 2005. godine u istraživanju "Fenomen privatnog podučavanja – moguća rješenja" primjenjena je kvalitativna metodologija kako bi mogli odgovoriti na pitanja "kako?" i "zašto?" te doći do prijedloga za moguća rješenja.

Identificiran je prigodan uzorak učesnika u istraživanju koji su činili predstavnici i kreatori obrazovnog sistema - predstavnici obrazovnih institucija na različitim nivoima vlasti (entitetska i kantonalna ministarstva obrazovanja, pedagoški zavodi, agencije), predstavnici udruženja nastavnika, predstavnici udruženja roditelja, predstavnici političkih partija te predstavnici organizacija/institucija koje pružaju usluge privatnog podučavanja¹.

Tehnike koje su korištene u istraživanju za prikupljanje podataka su individualni polustrukturirani intervju i fokus grupe. Ukupno je provedeno 27 intervju a i 4 fokus grupe.

Prva faza istraživanja započela je sa ciklusom intervju a kojima se željelo saznati na koji način kreatori obrazovnog sistema percipiraju samu pojavu privatnog podučavanja, koja su njihova saznanja i stavovi po pitanju ovog fenomena, šta smatraju primarnim uzrocima korištenja usluga privatnog podučavanja, koje su posljedice te da li su potrebne određene reakcije.

¹ Lista institucija/organizacija čiji predstavnici su učestvovali u istraživanju navedena je u Annexu

Na osnovu analiziranih podataka prve faze istraživanja krenulo se u drugi ciklus intervjuiranja u kojem se željelo doći do prijedloga mogućih rješenja problema koji su uzrokovani privatnim podučavanjem.

U završnoj fazi istraživanja kreiran je set prijedloga za regulaciju pojave privatnog podučavanja u Bosni i Hercegovini.

Rezultati

O fenomenu privatnog podučavanja u Bosni i Hercegovini

Privatno podučavanje (PP) definiše se kao dodatno podučavanje iz školskih predmeta koje se plaća i koje se događa izvan redovne nastave, a odnosi se na predmete koje učenik uči u školi. U kontekstu BiH privatno podučavanje uglavnom podrazumijeva privatne instrukcije koje organizuju pojedinci različitih profesionalnih profila u privatnim aranžmanima na način da sami kreiraju program i način rada kao i cijenu ponuđenih usluga pri čemu se prihvodi ne nadziru, ne prijavljuju niti oporezuju.

Privatno podučavanje ne smatra se novijom pojavom koje su donijele društveno-ekonomske promjene 90-ih ali tržišni prostor potražnje i ponude je mnogo značajniji u odnosu na period od prije 20 godina.

Generalna ocjena predstavnika sistema obrazovanja jeste da je fenomen privatnog podučavanja prilično rasprostranjen. Po pitanju daljeg trenda pojedini smatraju da će doći do porasta dok drugi smatraju da će doći do pada korištenja usluga privatnog podučavanja zbog nekoliko razloga: niskog materijalnog statusa roditelja/učenika, reforme obrazovanja i novodonesenih zakona u obrazovanju te zakona koji su u pripremi i koji se tiču unapređenja formalnog obrazovanja.

Procjena je da je u FBiH u školskoj 2003/04 godini potrošeno oko 2,7 miliona KM na PP

Generalne procjene predstavnika sistema obrazovanja su:

- ✓ Fenomen privatnog podučavanja je prilično rasprostranjen
- ✓ Individualni časovi su učestaliji oblik PP-a u odnosu na pripremu nastave
- ✓ PP ima funkciju nadoknađivanja a propuštenog gradiva, a veoma rijetko funkciju unapređenja i obogaćivanja znanja
- ✓ PP je prisutno na svim nivoima obrazovanja, ali najmanje na visokoškolskom nivou

Individualni časovi, instrukcije, su prema mišljenju učesnika u istraživanju, učestaliji oblik privatnog podučavanja od pripremnih kurseva tj. pripreme nastave. U oba slučaja privatno podučavanje ima funkciju nadoknađivanja propuštenog; motivacija je najčešće priprema za viši nivo obrazovanja (srednja škola, fakultet) i/ili dobivanje bolje ocjene. Privatno podučavanje rijetko ima funkciju unapređenja, obogaćivanja znanja.

Kada je riječ o nivou obrazovanja na kojem je privatno podučavanje najprisutnije učesnici se slažu da je privatno podučavanje značajno prisutno na svim nivoima obrazovanja s tim što je najmanje prisutno u visokom obrazovanju. Donja dobna granica korisnika je pomjerena, tako da se usluge privatnog podučavanja počinju koristiti već u petom razredu osnovne škole uvođenjem predmetne nastave.

Korisnici usluga privatnog podučavanja su učenici različitih profila; u većini slučajeva su to oni učenici koji to sebi mogu priuštiti - djeca roditelja sa prosječnim ili visokim prihodima, zatim djeca roditelja koji nemaju potreban kapacitet da pomognu svojoj djeci (vrijeme, znanje, autoritet) te djeca onih roditelja koji su smatraju da formalno obrazovanje ne može na adekvatan način odgovoriti obrazovnim potrebama njihove djece.

Pružaoци usluga su najčešće nastavnici zatim studenti i profesionalci iz određene oblasti (inženjeri mašinstva, elektrotehnike i sl.). Kao glavni razlog pružanja usluga privatnog podučavanja učesnici u istraživanju vide mogućnost dodatne zarade.

Identificirani uzroci privatnog podučavanja su primarno obrazovne prirode, a zatim socijalne i ekonomske. Nedovoljno obučeni i obrazovani nastavnici te problemi koji su vezani za neadekvatan nastavni plan i program, udžbenike te nepostojanje standarda su na vrhu hijerarhije uzroka, nakon kojih slijedi nezadovoljstvo nastavnika njihovim ekonomskim i socijalnim statusom, promjena društvenih vrijednosti te tzv. loše roditeljstvo.

Većina učesnika u istraživanju privatno podučavanje u cjelini vidi kao pozitivan fenomen koji u kontekstu BiH ima negativne posljedice; ono kao opcija treba da postoji međutim na negativne strane je potrebno djelovati i reducirati ih. Većina ispitanih se slaže da privatno podučavanje predstavlja važno pitanje, ali nije prioritet u odnosu na druga pitanja obrazovnog sistema u BiH; međutim svi ispitanici smatraju da su reakcije neophodne te da je privatno podučavanje potrebno staviti u određene okvire.

Roditelji privatno podučavanje prihvataju kao dio formalnog obrazovanja i po njihovom mišljenju privatno podučavanje bi se trebalo regulisati na način da je dostupno svima. Pružaoци usluga smatraju da će se određeni napredak postići ukoliko se omogući osnivanje specijaliziranih organizacija/udruženja za pružanje usluga privatnog podučavanja dok predstavnici pedagoških zavoda i nastavnici smatraju da se formalni sistem obrazovanja treba reformirati, promijeniti što će rezultirati smanjenjem korištenja privatnog podučavanja.

Za poduzimanje bilo kakvih mjera, učesnici u istraživanju smatraju da je potrebna uključenost i zajedničko djelovanje svih interesnih strana.

- ✓ Donja dobna granica korisnika je pomjerena i usluge PP se počinju koristiti uvođenjem predmetne nastave
- ✓ Korisnici su najčešće djeca roditelja sa prosječnim ili visokim prihodima, koji smatraju da formalni sistem obrazovanja ne može na adekvatan način odgovoriti obrazovnim potrebama njihove djece

Usluge PP-a najčešće pružaju nastavnici, potom studenti i profesionalci iz određene naučne oblasti, a glavni motiv je mogućnost dodatne zarade

Uzroci i posljedice privatnog podučavanja

Analizom prikupljenih podataka došli smo do rezultata koje smo sa ciljem boljeg razumijevanja kategorizirali u nekoliko glavnih tema koje će biti opisane u nastavku.

Prisutno, pristupačno i popularno?

Privatno podučavanje prisutno je na svim nivoima obrazovanja. Primijećeno je čak da je došlo do pomjerenja dobne granice korisnika prema nižim razredima osnovne škole. Iako školski predmeti matematika i strani jezik još uvijek predstavljaju predmete za koje se najčešće koriste usluge privatnog podučavanja, nije rijetka i neobična pojava da učenici uzimaju privatne časove i iz drugih školskih predmeta kao što su maternji jezik, geografija, historija.

Tržište privatnog podučavanja je toliko razvijeno da može odgovoriti gotovo svim zahtjevima svojih korisnika; pružalaca usluga je dovoljno, raspon cijena je širok tako da su usluge privatnog podučavanja manje-više dostupne svima. Prihodi stečeni privatnim podučavanjem se ne oporezuju, kontrola tržišta ne postoji, a kvaliteta usluga je upitna.

Predstavnik Pedagoškog zavoda: To je toliko rasprostranjena pojava da je nemoguće kontrolirati.

Predstavnik Ministarstva obrazovanja: Iako Ministarstvo obrazovanja ne raspolaže službenim podacima, mislim da je privatno podučavanje prilično zastupljeno, čak i više nego što se čini i definitivno je došlo do porasta korištenja privatnog podučavanja u posljednjih deset godina.

Pružalac usluga privatnog podučavanja: Za to nema više pravila. Instrukcije su sada prisutne u sve ranijem i ranijem uzrastu, neki koriste usluge privatnog podučavanja još od prvog razreda osnovne škole.

Predstavnik Ministarstva obrazovanja: Interesantno je da gotovo nema predmeta iz kojeg se ne daju instrukcije, čak i predmeti koji su, da tako kažem, manje bitni. Mislim da osim tjelesnog, svi ostali predmeti na neki način i u nekom segmentu imaju privatne instruktore.

U pojedinim krugovima privatno podučavanje postaje statusni simbol, izraz prestiža.

Predstavnik sindikata nastavnika: Privatno podučavanje je samo još jedan način da neki ljudi pokažu da imaju više od drugih.

Predstavnik političke stranke zadužen za pitanja obrazovanja: Privatno podučavanje za pojedinu kategoriju ljudi koja se materijalno dosta izdigla iznad ostalih predstavlja stvar prestiža; predstavlja mjerilo toga koliko roditelj brine o svom djetetu, što bi se moglo protumačiti da oni koji više novca ulažu u privatno, dodatno podučavanju više brinu o svojoj djeci, nažalost oni su takvog mišljenja. To također predstavlja i izražavanje njihovog statusa.

Prisutna je jedna vrsta trenda – imati privatnog tutora za gotovo sve školske predmete pokazuje da roditelj može i želi ulagati u svoje dijete, a to čini tako što angažuje „dodatni par ruku“.

Percepcija privatnog podučavanja je promijenjena; nešto što se percipiralo kao sporadična i manje više nepoželjna aktivnost koja se skriva od drugih, polako postaje ustaljena praksa učenika osnovnih i srednjih škola koja se gleda sa odobravanjem budući da predstavlja način sticanja obrazovanja koje formalni sistem svima i na isti način ne omogućava.

Usluge privatnog podučavanja počinju se koristiti u sve ranijoj i ranijoj dobi; koriste se i za one predmete koji ne slove kao „zahtjevni“ i „problematici“ što upućuje na to da privatne instrukcije ne predstavljaju samo pomagalo pri savladavanju poteškoća koje su karakteristične za „teške“ školske predmete (matematika, fizika, strani jezik), kakvo je uvriježeno mišljenje, već da privatno podučavanje polako prerasta u paralelan sistem obrazovanja.

Da li je za sve je kriv formalni sistem obrazovanja?

Neadekvatan sistem formalnog obrazovanja sa svim svojim pratećim nedostacima – nedovoljna usklađenost odgojno-obrazovnih razina i ciklusa, nedovoljno obučeni i obrazovani nastavnici, problemi nastavnog plana i programa, školski udžbenici te nepostojanje standarda ocjenjivanja – prema mišljenju učesnika u istraživanju u najvećoj mjeri uzrokuje rasprostranjenu pojavu privatnog podučavanja.

Predstavnik Pedagoškog zavoda: Naš obrazovni sistem je pun nedostataka i to je glavni razlog; privatno podučavanje je samo ogledalo trenutne situacije.

Predstavnik Ministarstva obrazovanja: Obrazovni sistem sam po sebi nije loš; mi zapravo imamo problem sa osobljem u školi koje ne zna kako podučavati.

Predstavnik Ministarstva obrazovanja: Nastavničko osoblje u našim školama oscilira od sjajnih i kreativnih ljudi do potpuno pogrešnih ljudi koji upropaštavaju jednu generaciju za drugom.

Sami nastavnici također snose određeni dio krivnje; kvalitet formalnog obrazovanja budućih nastavnika je upitan, kriteriji selekcije na nastavničkim fakultetima su niski, budućim nastavnicima nemaju dovoljno prakse i iskustva prije sticanja zaposlenja, nastavnici koji su u praksi nisu dovoljno motivisani što se na kraju odražava na kvalitet podučavanja i rad u učionici.

Časovi privatnog podučavanja najčešće se koriste u periodu završnih ispita (polugodišta, kraj školske godine) i pred polaganje prijemnih ispita za više nivoa obrazovanja (srednje škole, fakulteti) što upućuje na neusklađenost i nepovezanost kako školskih predmeta međusobno tako i različitih obrazovnih nivoa. Usluge privatnog podučavanja gotovo uvijek se koriste kako bi se nadoknadilo propušteno a ne kako bi se unaprijedilo znanje.

Organizacija nastave također predstavlja problem jer nastavnici nemaju niti prostora niti vremena da se posvete učenicima ponaosob.

Ne dolaze svi učenici sa istim predznanjem, ukoliko pojedini imaju propuste oni ih ne mogu nadoknaditi drugačije nego privatnim podučavanjem.

Iako su postojeći oblici instruktivne nastave (časovi dodatne i dopunske nastave) u formalnom obrazovanju besplatni oni ne odgovaraju adekvatno obrazovnim potrebama učenika. Ne održavaju se redovno, program i način rada se ne razlikuje od časova redovne nastave i iako su dio opisa posla nastavnika, nastavnici nisu motivisani da održavaju časove dopunske/dodatne nastave budući da njihov rad svakako nije adekvatno vrednovan.

Dodatna zarada je zapravo najčešći razlog zbog kojeg se nastavnici odlučuju na pružanje usluga privatnog podučavanja i ponekad zbog toga dovode sebe u nezavidnu poziciju „korumpiranog nastavnika“ koji drži privatne časove onim istim učenicima kojima predaje u redovnoj nastavi.

Roditelj: Glavni razlog korištenja privatnih časova jeste preopširan kurikulum i nekompetentnost nastavnika.

Nastavnik: Mi u razredu imamo vremena samo da predajemo ono što je u nastavnom planu i to je problem jer jako puno učenika dolazi sa lošim predznanjem.

Roditelj: Individualni rad je jedan od glavnih razloga zbog kojih se roditelji odlučuju na privatne instrukcije za svoju djecu.

Roditelj: U tim trenutcima roditelji se osjećaju bespomoćno i jedino rješenje koje vide su te privatne instrukcije.

Privatno podučavanje je postala dobra krinka za koruptivno ponašanje nastavnika koji zloupotrebljavaju svoj položaj i status.

Kako bi se o fenomenu Privatnog podučavanja govorilo na što adekvatniji način potrebno je ukazati na nedostatke cjelokupnog sistema budući da je sistem obrazovanja tijelo, a privatno podučavanje njegova sjena. Bilo bi nerazumno očekivati da istraživanje ove veličine može promijeniti/reformirati sistem u cijelosti, međutim može dati uvid u one elemente sistema koje je potrebno poboljšati.

Obrazovni sistem u BiH suočava se sa nizom problema, ali i unatoč tome ne možemo očekivati da formalno školovanje može zadovoljiti sve obrazovne potrebe svih učenika. Zbog toga mogućnost dodatnog, privatnog podučavanja treba postojati, ali ne na način da preuzme ulogu i zadatak formalnog sistema obrazovanja.

Nastavnik: Nastavnici nisu dovoljno plaćeni za svoj rad; mi imamo jako važnu i odgovornu ulogu i to se treba cijeniti.

Predstavnik Ministarstva obrazovanja: Problem časova dodatne i dopunske nastave u redovnom školovanju je taj što ti časovi ne pružaju ništa novo učenicima; nastavnici ponavljaju isto što su već rekli na isti način i učenici ne vide poentu.

Predstavnik udruženja roditelja: Poznajem pojedine nastavnike koji su ujedno i pružaoci privatnih instrukcija koji neće dati pozitivnu ocjenu učeniku ako nije uzimao privatne časove koje je taj nastavnik držao.

Predstavnik pedagoškog zavoda: Roditelji sada plaćaju nastavnicima da provode vrijeme sa njihovom djecom, da im pomažu oko zadaće ili da samo budu uz njih jer oni nemaju vremena za to.

Loše roditeljstvo?

Stil roditeljstva se također javlja kao jedan od glavnih uzroka privatnog podučavanja. Roditelji se iz različitih razloga odlučuju na usluge privatnog podučavanja. Društvene i ekonomske promjene uzrokovale su i promjene načina života tako da se nedostatak vremena navodi kao najčešće opravdanje kada je potreba za privatnim podučavanjem posrijedi.

Roditelji nisu dovoljno uključeni u obrazovanje svoje djece – nemaju strpljenja, znanja i/ili vještina da pomognu svojoj djeci i često smatraju da je samo škola ta koja treba da obrazuje, a ne i oni.

Sa druge strane postavlja se pitanje šta uključenost roditelja u obrazovanje djeteta zapravo podrazumijeva?

Nemaju svi roditelji potreban kapacitet da pomažu svojoj djeci u obrazovnim zadacima i sa pravom očekuju da je škola ta koja treba obezbijediti da dijete samo može riješiti domaću zadaću na primjer, međutim to često nije slučaj.

Ono što se svakako može i mora očekivati od roditelja jeste da budu podrška svojoj djeci; da imaju osnovna saznanja o školskom okruženju djeteta, zadacima koja se postavljaju pred dijete, da prate rad djeteta i da komuniciraju sa nastavnicima koji obrazuju njihovu djecu.

Jednako važan element koji stoji u pozadini privatnog podučavanja jeste upravo nedovoljna ili nikakva komunikacija i saradnja između škole, nastavnika, roditelja i učenika. Roditelji nisu partneri u obrazovnom procesu i to se značajno odražava na obrazovna postignuća njihove djece.

Roditelj: Ako dijete zna da roditelj može i hoće platiti privatne časove ono će se osloniti na to; zašto bi se trudio u školi kada ga kući čeka privatni tutor.

Roditelji smatraju da kvalitetno obrazovanje, do kojeg im je stalo, formalni sistem ne može pružiti i na neki način su primorani da traže alternativu. Međutim u slučaju privatnog podučavanja upitno je koliko se zapravo radi o kvalitetnom obrazovanju i znanju, a koliko je posrijedi lakši put da se zadovolje zahtjevi formalnog obrazovanja i ostvare kratkoročni efekti što se na kraju svodi na dobivanje zadovoljavajuće školske ocjene.

Roditelj: Neke veće promjene u našem obrazovnom sistemu se neće uskoro dogoditi tako da bi bilo najbolje da su te privatne instrukcije dostupne svima, treba ih organizovati tako da ih svi mogu priuštiti.

Šta se plati, to se i cijeni?

Pad društvenih vrijednosti koji se često navodi kao uzrok pojave privatnog podučavanja podrazumijeva i gubitak povjerenja u sistem obrazovanja, promjenu percepcije važnosti i vrijednosti obrazovanja. Znanje više nije nešto što se cijeni čak ni kada je riječ o privatnom podučavanju.

Predstavnik sindikata nastavnika: Kada je riječ o privatnim instrukcijama interes nastavnika je u finansijskoj dobiti, interes učenika je u dobivanju bolje školske ocjene i niko tu ne razmišlja o vrijednosti obrazovanja.

Znanje je postalo proizvod koji se prodaje i u kontekstu privatnog podučavanja opravdano možemo pretpostaviti da nešto što je besplatno, kao što je formalno obrazovanje, ne vrijedi dok nešto što se plaća, kao što su usluge privatnog podučavanja, ima svoju vrijednost.

Nastavnik: Neki učenici cijene samo ono obrazovanje koje plate.

Budući da je tržište privatnog podučavanja toliko rašireno pružalac usluga privatnog podučavanja može biti svako i kvalitet pruženih usluga ne može biti garantovan budući da ih niko ne kontrolira. Time se obezvređuje nastavnička profesija, nastavnici gube svoj status u društvu, formalno obrazovanje se degradira čemu doprinose svi podjednako i obrazovni zvaničnici i nastavnici i roditelji i učenici.

Predstavnik sindikata nastavnika: Očigledno da svako može danas da predaje, ne moraš ni biti obrazovan za to, ne moraš čak ni biti upoznat sa osnovama pedagogije i metodologije. Nastavnici su marginalizirani, izgubili su svoj autoritet i u društvu i u razredu.

Identificirani uzroci PP-a su: neadekvatan sistem obrazovanja (formalnog i neformalnog), nedovoljna ili nikakva saradnja između škole, nastavnika, roditelja i učenika, te gubitak povjerenja u sistem obrazovanja i promjena percepcije važnosti i vrijednosti obrazovanja.

Kuda dalje?

Prijedlozi i preporuke za regulaciju privatnog podučavanja u BiH

Predloženo je niz opcija za moguća rješenja problema uzrokovanih privatnim podučavanjem međutim predložena rješenja nisu u velikoj mjeri raznolika niti detaljna u svom opisu, naročito kada je riječ o njihovoj izvedivosti i načinu provođenja. Razlog tome može biti nedostatak sistematskog pristupa i

analize problema uzrokovanih privatnim podučavanjem od strane obrazovnih zvaničnika kao i mišljenje pojedinih predstavnika sistema obrazovanja da se privatno podučavanje kao pojava ne treba zasebno tretirati.

Analizom predloženih opcija odabrane su one koje su odgovarale slijedećim kriterijima:

- Izvedivost i kompatibilnost kontekstu Bosne i Hercegovine
- Niži zahtjevi po pitanju finansijskih i materijalnih sredstava
- Manja potreba za reorganizacijom trenutne strukture obrazovanja

U nastavku su opisani prijedlozi i preporuke za regulaciju privatnog podučavanja u Bosni i Hercegovini.

Zakonska regulacija privatnog podučavanja

Pružanje usluga privatnog podučavanja nije regulisano niti jednim zakonom u Bosni i Hercegovini (niti na kantonalnom, niti na entitetskom niti na državnom nivou). Privatno podučavanje predstavlja oblik dodatnog podučavanja koji je prisutan i koji je potrebno zakonski regulisati.

Efikasnost zakonske regulacije po pitanju kontrole i smanjivanja korištenja usluga privatnog podučavanja je upitna budući da iskustva pokazuju da se već postojeći zakoni ne primjenjuju u potpunosti i da se provedba zakona rijetko prati. Sa druge strane promjena trenutnog stanja mora započeti negdje.

Pojedini nastavnici zloupotrebljavaju svoj položaj na način da pružaju privatne časove istim učenicima kojima predaju u redovnoj nastavi. Formalna zabrana takve vrste angažmana nastavnika se vidi kao nešto prijeko potrebno.

Školski statuti i zakoni iz oblasti obrazovanja na svim nivoima se trebaju revidirati po tom pitanju.

Roditelji, škole i nastavnici su oni koji trebaju inicirati ove promjene dok ministarstva obrazovanja i druge profesionalne organizacije iz oblasti obrazovanja ova pitanja trebaju podići na viši nivo i podržati formalnu regulaciju privatnog podučavanja. Škole i pedagoški zavodi bi trebali biti zaduženi za superviziju i praćenje provedbe tj. primjene novih odredbi. Za nastavnike koji se ne pridržavaju novih odredbi predlažu se mjere kažnjavanja poput novčanih kazni i opomene u nastavničkom dosjeu.

Prihodi stečeni pružanjem usluga privatnog podučavanja se ne oporezuju budući da ne postoji zakon po kojem pružalac usluga za ovakvu vrstu aktivnosti mora platiti porez. Zakonska regulacija ovog segmenta pojave privatnog podučavanja se također preporučuje međutim predstavnici obrazovnih institucija ne vide sebe kao pokretače ove inicijative.

Iz navedenog slijedi da jedan oblik zakonske regulacije privatnog podučavanja zahtjeva regulaciju na nivou škole; ko može pružati usluge, kada i kome. Drugi oblik regulacije vezan je za formalni obrazovni sistem; šta je privatno podučavanje u kontekstu sistema obrazovanja BiH, koji oblici privatnog podučavanja postoje, da li je potrebna registracija i akreditacija pružalaca usluga, koji su standardi pružanja usluga privatnog podučavanja itd. Treći oblik regulacije odnosi se na ekonomski aspekt privatnog podučavanja tj. na oporezivanje prihoda.

Reorganizacija dodatne/dopunske nastave u formalnom sistemu obrazovanja

Dodatna/dopunska nastava u formalnom sistemu obrazovanja zagarantovana je obrazovnim zakonima u BiH u kojima se navodi da se dodatni časovi trebaju organizirati onda kada je učeniku potrebna takva vrsta asistencije. Također se navodi da je škola, u sklopu osnovnog obrazovanja dužna pratiti interese i sklonosti učenika i pomoći im pri donošenju odluka važnih za njihovo dalje obrazovanje (Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine, 2003).

Dodatni/dopunski časovi su dio postojeće prakse u školama u Bosni i Hercegovini, održavanje tih časova se ne naplaćuje učenicima i dio su opisa posla nastavnika.

Nažalost časovi dodatne/dopunske nastave ne ispunjavaju svoju svrhu iz niza razloga; ne održavaju se redovno ili se održavaju vrlo rijetko, u većini slučajeva organiziraju se samo za učenike koji imaju negativne ocjene, program rada se ne razlikuje od redovne nastave i učenici za ovaj vid nastave pokazuju nizak interes.

Iako se škole suočavaju sa nizom problema – problemi financiranja, osoblja, prostora za rad, vremenskog rasporeda i organizacije nastave, predložene mogućnosti usmjerene su upravo na nivo škole budući da se vjeruje da škole same mogu napraviti potrebne promjene.

Reorganizacija postojeće dodatne/dopunske nastave treba započeti sa uspostavljanjem i/ili unapređivanjem saradnje između nastavnika iz iste škole koji predaju isti školski predmet. Nastavnici zajedno sa pedagogom i psihologom trebaju formirati platformu za dodatno obrazovanje u svojoj školi. Poželjno je da školsko osoblje zajednički prodiskutuje problem dodatnog obrazovanja, definira novi pristup te istraži mogućnosti uključivanja roditelja. Nastavnici koji predaju određeni školski predmet, kao što su matematika ili engleski jezik, bi trebali komunicirati i konsultovati se gotovo svaki dan kako bi se mogući problem (sa pojedinim učenikom ili određenim sadržajem) identificirao na vrijeme. Program, organizacija i svrha dodatne/dopunske nastave bi trebao biti rezultat zajedničkog rada školskog osoblja. Dodatni časovi trebaju biti nešto što će se regulisati i usaglasiti na nivou škole, a ne na nivou razreda.

Nastavnici, direktori škole i roditelji bi trebali biti inicijatori ovih promjena.

Sa ciljem unapređenja dodatne nastave u formalnom obrazovanju preporučuje se da se časovi održavaju redovno u skladu sa radnim rasporedom škole. Obavezno održavanje dodatnih časova za sve one učenike koji dobiju negativnu ocjenu zahtjeva mijenjanje školskih zakona ali se i to vidi kao mogućnost koju je vrijedno razmotriti.

Kao osnovni razlog za nizak interes učenika za časove dopunske i dodatne nastave jeste isti način rada i isti predavač koji učenicima predaje u redovnoj nastavi.

Rotacija predmetnih nastavnika unutar jedne škole ili razmjena nastavnika između dvije ili više škola vidi se kao rješenje koje bi se pozitivno odrazilo kako na nivo posjećenosti tako i na popularizaciju dodatne/dopunske nastave.

Reorganizacija postojećih mehanizama formalnog sistema obrazovanja je potrebna budući da škole već imaju alate kojima mogu adekvatno odgovoriti na obrazovne potrebe učenika, ali ih ne koriste na odgovarajući način. U tom slučaju primjedbu roditelja da privatni tutori zapravo obavljaju posao nastavnika možemo smatrati opravdanom.

Angažovanje studenata nastavnčkih i pedagoških fakulteta

Studenti nastavnčkih i pedagoških fakulteta su u sklopu svog redovnog obrazovanja obavezni imati praksu u osnovnim i srednjim školama. Ovaj postojeći oblik usavršavanja predstavlja jedinstvenu priliku za uključivanje studenata u održavanje dodatne/dopunske nastave u školama na način da oni budu ti koji će asistirati nastavnicima i koji će podučavati učenike. Na taj način budući nastavnik stiče potrebno iskustvo i znanje, nastavnik-mentor pruža značajnu podršku svom budućem kolegi, a učenici imaju dodatno obrazovanje koje se razlikuje od redovne nastave.

Ovoj vrsti angažmana studenata treba, naravno, prethoditi uspostavljanje saradnje između škola i fakulteta kako bi se uključivanje studenata u organizaciju dodatne nastave moglo vrednovati kao dio njihovog praktičnog rada i usavršavanja.

Potrebno je raspraviti i pronaći odgovarajuće načine i mogućnosti motivacije studenata, škola i nastavnika za ovakvu vrstu angažmana (npr. dodatni ECTS bodovi za studente, finansijska nadoknada za nastavnike-mentore i sl.).

Škole i nastavnčki fakulteti se vide kao pokretači ove inicijative, a pedagoški zavodi kao institucije koje trebaju pružiti svu potrebnu stručnu podršku.

Vršnjačko podučavanje

Vršnjačko podučavanje koje je poznato u obrazovnoj praksi i koje je bilo prilično prisutno u bivšem sistemu obrazovanja, danas je zanemareno. Ovaj oblik učenja se cijeni jer potiče socijalizaciju među učenicima, razvija sposobnosti učenika da dijeli i prenosi znanje i predstavlja dobru priliku za timski rad. Iako učenici nemaju potrebno metodološko znanje za podučavanje, ono što predstavlja prednost jeste bolji način međusobnog razumijevanja koji učenici imaju.

Vršnjačko podučavanje zaslužuje da bude oživljeno i škole su sposobne da to same urade. Nastavnici i direktori škola su još jednom ti koji bi trebali inicirati ove akcije.

Jedan od načina jeste formiranje učeničkih grupa na nivou razreda ili nivou škole što bi predstavljalo još jedan vid dodatnog obrazovanja, pored redovnih časova dopunske i dodatne nastave. Aktivnosti učeničkih grupa mogu se organizovati unutar jednog školskog predmeta ili kao vannastavna aktivnost.

Organizovanje radionica također predstavlja mogućnost za unapređenje vršnjačkog podučavanja. U okviru pojedinih školskih predmeta preporučuje se da se učenici ohrabruju da osmisle i realiziraju radionice koje se tematski tiču problema učenja, savladavanja određenih sadržaja ili problema redovne nastave. Uprava škole, nastavnici i Vijeće/Savjet učenika su ti koji trebaju usmjeravati i ohrabrivati učenike da pokrenu ovakvu vrstu aktivnosti.

Još jedan od načina poticanja učenika na vršnjačko podučavanje jeste uključivanje uspješnijih učenika u postojeću dopunsku/dodatnu nastavu na način da asistiraju nastavnicima. Nastavnici i učenici bi zajedno trebali odlučiti koji oblik motivacije i nagrade je odgovarajući za učenike koji podučavaju svoje kolege.

Preporučuje se da se u okviru redovne nastave potiče učenike na grupni, timski rad budući da se vršnjačko podučavanje ne bi trebalo doživljavati kao nešto što je potrebno samo onim učenicima koji ne postižu zadovoljavajući školski uspjeh već kao nešto što predstavlja poželjan način rada i učenja.

Registracija i akreditacija agencija/organizacija za dodatno obrazovanje

Predložene opcije za regulaciju privatnog podučavanja izvan formalnog sistema obrazovanja podrazumijevaju registraciju i akreditaciju privatnih agencija i/ili nevladinih organizacija (NVO) koje će pružati usluge dodatnog obrazovanja.

Pitanje koje se postavlja jeste kvalitet, standardizacija i praćenje rada tih organizacija.

Kao jedno od rješenja preporučuje se da se nastavnici koji su uspješni u svom radu, koji postižu dobre rezultate i koji imaju dobru profesionalnu reputaciju uključe u rad tih privatnih agencija/NVO-a kao tutori, mentori ili savjetnici.

Stručnu superviziju bi trebali vršiti pedagoški zavodi, što se može organizovati na sličan način kao i praćenje rada predškolskih institucija budući da je određeni broj vrtića privatn. Saradnja sa pedagoškim zavodima i drugim profesionalnim organizacijama iz oblasti obrazovanja (npr. Agencija za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje) je neophodna budući da rad tih novoosnovanih agencija/organizacija treba biti u skladu sa određenim obrazovnim standardima i kriterijima.

„Formalizacija“ dodatnog obrazovanja može se negativno odraziti na formalni sistem obrazovanja i dugoročno gledano može voditi do povećanog broja privatnih škola. Sa druge strane, u ovom trenutku, registracija agencija i/ili NVO-a predstavlja jedan od samo nekoliko mogućih načina organizacije i regulacije haotičnog tržišta privatnog podučavanja.

Prijedlozi mogućih rješenja za probleme uzrokovane privatnim podučavanjem:

- zakonska regulacija PP-a
- reorganizacija dodatne/dopunske nastave u formalnom sistemu obrazovanja
- angažovanje studenata nastavnčkih i pedagoških fakulteta za pružanje dodatne/dopunske nastave
- vršnjačko podučavanje
- registracija i akreditacija agencija/organizacija za dodatno obrazovanje

Gotovo sve predložene opcije za regulaciju privatnog podučavanja usmjerene su na nivo škole budući da je neophodno započeti sa promjenama u postojećim strukturama formalnog sistema obrazovanja. Ukoliko se unaprijede postojeći mehanizmi u formalnom školovanju, što je moguće i izvedivo, negativni aspekti privatnog podučavanja zasigurno će se reducirati i tada ćemo možda u kontekstu privatnog podučavanja moći govoriti o obogaćivanju novim znanjima, a ne nadoknađivanju propuštenih.

Nastavak istraživanja o privatnom podučavanju u Bosni i Hercegovini je neophodan jer obrazovne institucije i kreatori obrazovnog sistema moraju raspolagati relevantnim službenim podacima o trendovima, oblicima, funkciji kako bi mogli u okvirima formalnog sistema adekvatno reagovati i preventivno djelovati kada je riječ o negativnim efektima privatnog podučavanja.

Annex - Lista učesnika

Predstavnicima sistema obrazovanja	Institucija/organizacija
Predstavnicima ministarstava obrazovanja	Ministarstvo prosvjete Republike Srpske Ministarstvo obrazovanja FBiH Ministarstvo obrazovanja, nauke i kulture HNK Ministarstvo obrazovanja, nauke i kulture TK Ministarstvo obrazovanja, nauke i kulture KS Odjel za obrazovanje Brčko Distrikt
Predstavnicima profesionalnih organizacija iz oblasti obrazovanja	Republički pedagoški zavod RS Pedagoški zavod Mostar Pedagoški zavod TK Agencija za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje
Predstavnicima političkih stranaka koji se bave pitanjima obrazovanja	Opozicijska politička stranka u FBiH Opozicijska politička stranka u RS
Predstavnicima nevladinih organizacija/interesnih grupa koje se bave pitanjima obrazovanja	Vijeće roditelja Kantona Sarajevo Forum roditelja Republike Srpske
Predstavnicima nastavnčkih sindikata	Sindikat srednjeg i visokog obrazovanja Kantona Sarajevo Sindikat obrazovanja, nauke i kulture Republike Srpske
Pružaoци usluga privatnog podučavanja	Udruženje mladih lingvista i prevodilaca BiH Elektrotehnički fakultet Banja Luka
Nastavnici osnovnih i srednjih škola	Nastavnici matematike dviju osnovnih i srednjih škola iz Sarajeva
Roditelji	Roditelji učenika osnovnih i srednjih škola koji koriste usluge privatnog podučavanja

Tabela 1 Institucije/organizacije čiji predstavnici su učestvovali u istraživanju

Literatura

- ✓ Baker, D.P. i LeTendre, G.K. (2005). *National Differences, Global Similarities: World Culture and the Future of Schooling*. Stanford University Press.
- ✓ Bray, M. (1999). *The shadow education system: private tutoring and its implications for planners*. UNESCO: International Institute for Educational Planning, Paris.
- ✓ Bray, M., Unesco, & Planning, I. I. F. E. (2009). *Confronting the Shadow Education System: What Government Policies for what Private Tutoring?* United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
- ✓ Budiene, V. (n.d.). *Prava Cijena Obrazovanja. Monitoring Privatnih Instrukcija. Komparativni pregled i nacionalni izvještaj za Bosnu i Hercegovinu*. Retrieved from <http://promente.org/OSF1-PT-bih-b.pdf>
- ✓ Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine. (2003). *Okvirni Zakon o Osnovnom i Srednjem Obrazovanju u Bosni I Hercegovini*.
- ✓ Silova, I., Budiene, V., & Bray, M. (2006). *Education in a hidden marketplace*. Open Society Institute. Retrieved from <http://promente.org/OSF1-PT-reg-e.pdf>

proMENTE pruža konsultantske usluge socijalnog istraživanja i rješenja kako za firme, tako i za neprofitne organizacije. proMENTE radi na internacionalnom nivou, a lociran je u Bosni i Hercegovini.

Centar za obrazovne politike proMENTE pruža usluge istraživanja i podrške sa ciljem poboljšanja obrazovnih politika i dio je Mreže centara za obrazovne politike NEPC koja ima za cilj da promovira obrazovne politike koje su fleksibilne, participativne, bazirane na činjenicama, transparentne i potiču vrijednosti otvorenog društva.

www.promente.org

info@promente.org

Tel/fax: +387 33 556 866

Kranjčevićeva 35, 71 000 Sarajevo
Bosna i Hercegovina

